

Erken Görünüm

Journal Pre-proof

İstanbul'dan Avusturya'ya Matematikle Geçen Bir Ömür: Osmanlı Mühendislerinden Aram Margosyan'ın (1853-1931) Biyografisi

Dr. Öğr. Üyesi Semiha Betül TAKICAK
Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, KASTAMONU.
e-posta: sbtakicak@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8196-5589

DOI: 10.30794/pausbed.1594393

Dergi adı: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Journal Name: Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute

Gönderilme tarihi/Received: 01.12.2024

Kabul tarihi/Accepted: 27.12.2024

Bu makaleyi şu şekilde alıntılayın: Takıcak, S. B. (2025). "İstanbul'dan Avusturya'ya Matematikle Geçen Bir Ömür: Osmanlı Mühendislerinden Aram Margosyan'ın (1853-1931) Biyografisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 67, ss. xx-xxx.

To cite this article: Takıcak, S. B.. (2025). "From Istanbul To Austria, A Life With Mathematics: Biography of the Ottoman Engineer Aram Margossian (1853-1931)", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, issue 67, pp. xx-xxx.

This is a PDF file of an article that has undergone enhancements after acceptance, such as the addition of a cover page and metadata, and formatting for readability, but it is not yet the definitive version of record. This version will undergo additional copyediting, typesetting and review before it is published in its final form, but we are providing this version to give early visibility of the article. Please note that, during the production process, errors may be discovered which could affect the content, and all legal disclaimers that apply to the journal pertain.

Bu, kabülden sonra kapak sayfası ve üst veri ekleme, okunabilirlik için biçimlendirme gibi geliştirmelere tabi tutulan bir makalenin PDF dosyasıdır, ancak henüz dosyanın kesin sürümü değildir. Bu sürüm, son haliyle yayınlanmadan önce ek dosya düzenleme, dizgi ve incelemeyi geçecektir, ancak makalenin erken görünürlüğünü sağlamak için bu sürümü sağlıyoruz. Üretim sürecinde içeriği etkileyebilecek hataların keşfedilebileceğini ve dergi için geçerli olan tüm yasal uyarıların geçerli olduğunu lütfen unutmayın.

İSTANBUL'DAN AVUSTURYA'YA MATEMATİKLE GEÇEN BİR ÖMÜR: OSMANLI MÜHENDİSLERİNDEN ARAM MARGOSYAN'IN (1853-1931) BİYOGRAFİSİ

Öz

İstanbul doğumlu olan Aram Margosyan, Osmanlı bilim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Eldeki bu makalede, Margosyan'ın biyografisini ortaya koymak amacıyla yurt içi ve yurt dışındaki çeşitli kaynaklar literatürde ilk defa incelenmiş, temasta olduğu kurumlarla iletişime geçilmiştir. Paris École des Ponts et Chaussées'de mühendislik eğitimi alan Margosyan'ın fotoğrafları ve öğrenim hayatı hakkındaki bilgiler bu okulun arşivinden elde edilmiştir. Osmanlı'da Nafia Nezareti'nde Demiryolları Genel Müdürlüğü'ne kadar yükselen Margosyan'ın memuriyeti hakkındaki bilgilere Osmanlı Arşivi ve demiryolları tarihi konulu kaynaklardan ulaşılmıştır. Aynı dönemde, Osmanlı'nın ilk sivil mühendislik okulu olan Hendese-i Mülkiye'deki hocalığı hakkında detaylı taramalar yapılmıştır. Yurt dışı bilimsel kaynaklarda Margosyan'dan bahseden metinlerin detaylı okunması neticesinde, Margosyan'ın Osmanlı'daki diğer figürlerden farklı olarak, çalışmalarına uzun yıllar atıf yapıldığı, Avrupa'daki matematikçiler ağına entegre olduğu, ek olarak Fransızca çok sayıda makale yayımladığı saptanmıştır. 1920'lerde Avusturya Strobl'a yerleşen Margosyan 1931 yılında burada vefat etmiştir. Strobl kilisesi aracılığıyla eşi, ölüm belgesi ve yaşadığı villa hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, Osmanlı Matematik Eğitimi, Aram Margosyan, Biyografi.

FROM ISTANBUL TO AUSTRIA, A LIFE WITH MATHEMATICS: BIOGRAPHY OF THE OTTOMAN ENGINEER ARAM MARGOSSIAN (1853-1931)

Abstract

Aram Margossian, born in Istanbul, occupies an important place in the history of Ottoman science. In order to uncover Margossian's biography, this article has examined various domestic and foreign sources for the first time in the literature and contacted the institutions with which he was in contact. Photographs of Margossian, who studied engineering at the École des Ponts et Chaussées in Paris, and information about his educational life were obtained from the school's archives. Information about Margossian's civil service, which saw him rise to the position of General Director of Railways in the Nafia Nezareti (Ministry of Public Works) in the Ottoman Empire, was obtained from the Ottoman archives and sources on the history of the railways. During the same period, detailed research was carried out on his teaching at Hendese-i Mülkiye (Civilian School for Engineering), the first civil engineering school in the Ottoman Empire. As a result of a detailed reading of the texts mentioning Margossian in foreign scientific sources, it was found that, unlike other figures in the Ottoman Empire, Margossian's works were cited for many years, and he was integrated into the network of mathematicians in Europe and, in addition, he published many articles in French. In the 1920s, Margossian settled in Strobl, Austria, where he died in 1931. Information about his wife, his death certificate, and the villa where he lived has been found through the Strobl church.

Keywords: History of Science, Mathematics Education in Ottoman Empire, Aram Margossian, Biography.

1. GİRİŞ

Osmanlı'nın en güvendiği gayri müslim topluluk "*millet-i sâdıka*" (güvenilir vatandaş) olarak anılan Ermenilerdir. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı bürokrasisinde ön plana çıkmaya başlayan Ermeniler, devletin üst kademelerinde önemli görevler yürütmenin yanı sıra, Osmanlı'da ticaret, kültür, sanat hayatında da yer edinmişlerdir. Tanzimat Fermanı'ndan sonra kurulan nezaretlerde (bakanlıklarda) görev alan Ermenilerden Maliye Bakanı Agop Kazazyan Paşa (1836-1891), Hariciye (Dış İşleri) Bakanı Gabriel Noradunkyan Efendi (1852-1936) öne çıkan isimlerdendir. Aram Margosyan'ın da çalıştığı Nafia Nezareti (Bayındırlık Bakanlığı) başta olmak üzere, bütün nezaretlerde görev almışlar, yabancı dillere vakıf olduklarından özellikle Hariciye Nezâreti Tercüme Odası'nda yoğun olarak bulunmuşlardır. Burada Dadyan ailesi adından en çok söz ettiren ailedir. Mimarîde ise Balyan ailesi, Çırağan Sarayı başta olmak üzere, pek çok mimarî esere imza atmış ve devletin özel mimarı durumuna gelmişlerdir. Tatyos Efendi (1858-1913), Bimen Şen (1873-1943) gibi müzisyenler Türk müzikisi dalında başarılı bestekârlar olarak katkı sağlamışlardır (Çelik, 2014: 187–190). Manas ailesi mensupları saray ressamlığı başta olmak üzere çeşitli diplomatik görevlerde de bulunmuşlardır. İtalya'da tahsil gören ve bu aileye mensup olan Rafael Manas (ö. 1780), I. Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757) ve III. Mustafa (1757-1774) portlerini çizmiştir (Pamukciyan, 2003: 42–44). Bu örnekleri bilimsel çalışmalar yapan Ermenileri de dâhil ederek genişletmek mümkündür.

Osmanlı Modernleşme Dönemi'nde bilim ve düşün hayatına çeşitli şekillerde katkı sağlayan Ermeni entelektüelleri mevcuttur (Bozkuş, 2020: xi–xii). Posta-telgraf müdürlüğü yapmış ve Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılmasında öncülük etmiş olan Kirkor Ağaton (1823-1868), Mekteb-i Harbiye'de veterinerlik üzerine dersler verip eserler kaleme alan Minas Benliyan (ö. 1908), Paris astronomi birliğine üye olmanın yanı sıra tıp alanında eserler veren Nazaret Dagavaryan (ö. 1915) tabii ve tatbiki bilimler alanında çalışmaları olan Ermeni entelektüellerinden bazılarıdır (İhsanoğlu vd., 2006: 181, 381, 544). Söz konusu dönemde çalışmalarını ve alana katkılarıyla ön plana çıkan Ermeni matematikçiler de mevcuttur. Hamazasb Haki ve Kirkor Kömürçyan Osmanlı Son Dönemi'nde ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kaleme aldıkları eserleri ve eğitim hayatına yaptıkları katkılar ile dikkate değer isimlerdir. Hamazasb Haki (1867-1944) öğretmenlik ve müfettişlik yapmanın yanı sıra Salih Zeki (1864-1921) ile geometri konulu bir dizi ders kitabı hazırlamıştır. Kirkor Kömürçyan (1868-1958) Erken Cumhuriyet Dönemi'nde matematik ders kitaplarının seçim komisyonunda yer almış, çoğu muhasebe alanında olmak üzere kırkı aşkın telif eser kaleme almıştır. Ayrıca Marmara Üniversitesi temelini oluşturan Hamîdiye Ticaret Mektebi Âlisi'nde müdürlük yapmıştır (Dosay Gökdoğan vd., 2024: 191-192, 354-355). Bu isimlere ek olarak Aram Margosyan, gerek yurt dışındaki bilimsel tanınırlığı gerekse Osmanlı mühendislik ve matematik eğitimine yaptığı katkılarla Osmanlı bilim insanları arasında mümtaz bir yere sahiptir.

Nafia Nezaretine bağlı olarak uzun süre mühendis sıfatıyla çalışan Aram Margosyan (bkz. Şekil 1), bu kurumda Demiryolları Genel Müdürlüğüne kadar yükselmiştir. Burdaki göreviyle eş zamanlı olarak Osmanlı'nın ilk sivil mühendislik okulu olan Hendese-i Mülkiye'de fen, mühendislik ve matematiğe ilişkin dersler vermiş, bu okulda okutulmak üzere Osmanlıca ders kitapları kaleme almıştır. 1908 yılında yurt dışındaki tanınırlığının kaynağı olan sihirli karelere ilişkin *De L'ordonnance Des Nombres Dans Les Carrés Magiques Impairs* adlı kitabı Fransızca olarak yayınlayan Margosyan, 1909 yılında artık devlete bağlı herhangi bir memuriyette çalışmamaktadır. Bu kitabında bir de, kendi adıyla "*Margossian Method*" şeklinde anılan ve 2000'li yıllara değin atıf alan sihirli kareler üretme yöntemini tanıtmıştır. Bu başarıya ulaşabilen Osmanlı son dönem matematikçisi yoktur (Eden ve Takıcak, 2022; Margossian, 1908). Margosyan Avrupa'daki yayınlarını, adının Osmanlıca yazımından farklı olarak "*Aram Margossian*" şeklinde imzalamıştır. *L'Enseignement Mathématique* (Margossian, 1931, 1935) ve *Sphinx-Ædipe* Fransızca matematik dergilerinde yine sihirli kareler konulu yirmiyi aşkın soru-cevap, makale (Boucard, 2022: <https://shs.hal.science/halshs-04193494>) yayınlamıştır. *Sphinx-Ædipe*'in 1912 tarihli bir sayısında açık bir matematik sorusuna bir çözüm getirmeye çalışması Osmanlı matematik tarihinde eşine az rastlanırlı bir durumdur. Gerek Fransızca yazdığı 1908 tarihli kitabının Avrupaki yankılarıyla (Eden ve Takıcak, 2022: 3–4), gerekse yabancı dergilerde yaptığı yayınların niceliği ve niteliği ile (Takıcak ve Eden, 2023: 40–48), Osmanlı'da kendi döneminde matematik alanında, tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu mahiyette matematikçi yoktur¹. Margosyan'ın bilimsel hüviyetinin önemine binaen hakkında yapılacak detaylı bir biyografik çalışmayı hak etmektedir.

Margosyan'ın sihirli karelere ilişkin Fransızca kitabı (Eden ve Takıcak, 2022), Osmanlıca analiz kitabı (Kökcü, 2013) ve kinematik kitabı (Eden ve Takıcak, 2024) ile istatistik konulu makalesi (Takıcak ve Eden, 2023) daha önce bilimsel olarak değerlendirilmiştir. Eldeki bu makalede sadece Margosyan'ın biyografisini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu çalışma süresince Margosyan'dan bahseden yurt dışı ve yurt içi kaynaklar tespit edilerek gözden geçirilmiş, özellikle yerel kaynaklarda daha önce bahsedilmeyen Avrupa dergilerindeki yayınları tespit

¹ Margosyan'ın matematiksel çalışmalarının dönemindeki diğer Osmanlı matematikçileriyle karşılaştırılarak etraflıca değerlendirildiği makalenin yayın süreci devam etmektedir: S. Betül Takıcak & Alp Eden, "Participating in the Dialogue: The Life and Works of Aram Margossian".

edilmiştir. Yurt dışı kaynaklarda ilk olarak, Margosyan'ın Paris'teki okulu École des Ponts et Chaussées'de (kısaca EPC) arşiv biriminden elimizdeki tek fotoğrafının yanı sıra öğrenim hayatı hakkındaki bilgi ve belgeler elde edilmiştir. EPC'den mezun mühendislerin kurduğu bir derneğin bültenindeki Margosyan'ın kayıtları sayesinde yıllara göre Osmanlı'da hangi görevleri yürüttüğü ve ikâmetini tespit etmek mümkün olmuştur. Fransız Millî Arşivi taranmış ancak kardeşinin ikâmeti dışında kayda değer bir veriye ulaşılamamıştır. Ayrıca, yurt dışı kaynakların taranması neticesinde Margosyan'ın Avrupa'daki *network*'unu tespit etmek mümkün olmuştur. *Les Amis des Nombres (Sayıların Dostları)* adlı derneğe üyeliği, *Encyclopédie des Sciences Mathématiques* adlı ansiklopediyeye yaptığı danışmanlık, Fransızca matematik dergisi *Sphinx-Cedipe* dergisinin kurucuları arasında yer alması gibi bilgilere Margosyan'ın adının geçtiği kaynaklarda yapılan detaylı okumalar neticesinde ulaşılmıştır (Takıcak ve Eden, 2023: 40–48). Osmanlı Tarihi açısından ise Margosyan hakkında Osmanlı Arşivi etrafında taranmıştır. Türkiye'deki kütüphanelerde Nadir Eserler kütüphaneleri² başta olmak üzere özellikle çeşitli kaynaklarda bahsedilen (Eden ve Takıcak, 2024: 8–10) Margosyan'ın Osmanlıca kitaplarının izi sülmiştir. Sicil-i Ahval'deki memur sicil kaydı ile eserlerinde ve makalelerinde kullandığı ünvanların örtüşenleri tespit edilmiş ve detaylandırılmıştır. Margosyan'ın Paris'e gitmeden önce İstanbul'da eğitim gördüğü, Pakalın'ın deyimiyle "*Ermeni Mektebi*"nin (Pakalın, 2008: 74) tam olarak hangisi olduğu tespit edilememiştir. Paris dönüşü hemen Nafia Nezareti'nde istihdam olan Margosyan'ın demiryollarındaki kariyeri hakkında ise Osmanlı Arşivi ve demiryolları tarihi hakkındaki kaynaklar dolayısıyla çok detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olmuştur. Bu göreviyle eş zamanlı yürüttüğü Hendese-i Mülkiye'deki hocalığı hakkında ise durum farklıdır: Bu kurumdaki görevinin izini sürebildiğimiz tek kaynak Çağatay Uluçay ve Enver Kartekin'in öğrenci anılarına da dayanarak kaleme aldıkları *Yüksek Mühendis Okulu* (1958) adlı eseri olmuştur (Uluçay ve Kartekin, 1958). 1909 yılında artık, hem demiryollarındaki hem de Hendese-i Mülkiye'deki görevlerini yürütmediğini bildiğimiz Margosyan, 1917 yılında halen İstanbul'dadır. Muhtemelen mütareke döneminde ülkeyi terk etmiş olmalıdır. Sonrasında 1920'li yılların başında Avusturya'daki Strobl adlı bir kasabaya eşiyle birlikte yerleşmiştir. 1931 yılında Strobl'da vefat eden Margosyan'ın ölümü ve yaşadığı villa hakkındaki bilgilere ise söz konusu kasabanın kilisesi ile iletişime geçilmek suretiyle ulaşılmıştır. Tüm bu araştırma serencamı neticesinde Aram Margosyan hakkında elde edilen tüm biyografik malumat, eldeki bu makalede ortaya konulacaktır.

² Söz konusu Nadir Eserler kütüphaneleri şunlardır: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (kısaca NEK), İstanbul Teknik Üniversitesi NEK, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler Birimi, Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi NEK, Marmara Üniversitesi NEK, Millî Kütüphane Nadir Basma Kitaplar, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonu.

Şekil 1. Stephan Aram Margossian (Kaynak: EPC, Session 1876-1877, Photographies des élèves, no. 17)

2. AİLESİ

2.12.1 Eşi Maria Timek Margosyan

Maria Timek Margosyan (veya Margossian) (bkz. Şekil 2) 10 Şubat 1873 Viyana-Avusturya doğumludur³. Aram ve Maria Margosyan çifti 1898'de İstanbul Ermeni Kilisesi'nde evlenmişlerdir (bkz. Şekil 9). 1926 tarihli yerel bir gazetede, Maria Margossian'ın köpeğinin çevredeki insanlara zarar vermesinden dolayı yerel mahkemede para cezasına çarptırıldığını bildirmektedir. Dolayısıyla, 1926 tarihinde Margosyan çifti Strobl'da yaşamaktadır (Salzburg Chronicle, 18 Temmuz 1926: 157). Maria Margossian, 1975 yılında 103. yaşında Strobl'da vefat ettiğinde kasabanın en yaşlı kişisidir (Stehrer, 1998: 259).

³ Strobl Kilisesi çalışanı Marietta Sams, Maria Margosyan'ın ölüm belgelerini şahsi e-postalar aracılığı ile Mart 2022 tarihinde yazara iletmiştir. Söz konusu belgelerde Maria Margosyan'ın doğum tarihi de yer almaktadır.

Maria Margossian, die älteste Stroblerin (Foto E. Brunner)

Şekil 2. Maria Margossian (Margosyan) (Kaynak: Stehrer, 1998: 259)

2.22.2 Babası Krikor Margosyan

Şekil 3. Krikor Margosyan (Kaynak: Zartanyan ve Zartanyan, 1911: 213)

Aram Margosyan'ın babası Krikor Margosyan (bkz. Şekil 3) 1821 yılında İzmir'de dünyaya gelmiş, 1888'de İstanbul'da vefat etmiştir. Krikor Margosyan'ın babası bir Avrupa Tüccarı olan Stephan Margosyan'dır (Güven, 2020: 45; BOA. DH.SAİDd. 4/350). Rusça, İngilizce, Farsça dâhil dokuz dil bilen Krikor Margosyan, İzmir'deki Mesropyan Ermeni Mektebi'nde öğrenim gördükten sonra Moskova'da yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Ardından Londra'ya geçerek burada bir ticarethanede çalışmıştır (Kayaoğlu, 2013: 212–213). Rusça bilmesi dolayısıyla Kırım Harbi Müzakerelerine katılmıştır. Hindistan ile ticarî ilişkileri bulunan Krikor Margosyan, Londra'dan Hindistan'a giden gemilerin acenteliğini yürütmüştür (Pamukciyan, 2003: 47–49). Girit'teki Mustafa Paşa aracılığı ile girdiği Babıâli Tercüme Odası'nda on yıldan fazla çalışmış, bu görevi ile eş zamanlı olarak Bab-ı Zaptiye ve Bab-ı Seraskeri'de tercümanlık ve Mekteb-i Tıbbiye'de Fransızca hocalığı yapmıştır. 1864'te Süveyş Kanalı Fevkalade Komiserliği'nde tercümanlık ve kâtiplik hizmetinde bulunmuş, 1865'te Bab-ı Seraskeri Tahrirât-ı Ecnebiye Müdürlüğü görevine getirilmiş, 1869-1872 yılları arasında ise aynı kurumun Tercüme Odası Müdürlüğü görevini yürütmüştür. 1878 yılında Mekteb-i Sınâî Müdürlüğü'ne atanmış, 1879 yılında emekliye ayrılmıştır (Kılıç, 2012: 98). Yirmi yıl devlet hizmetinde görev yapan Krikor Margosyan, Ermeni Patrikhanesi'nde de çeşitli görevlerde çalışmış ve Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin hazırlanmasında görev almıştır. 1852'de, Sahak Efendi Abroyan (1823-1900) ile birlikte, *Noyyan Ağavni (Nuh'un Güvercini)* isimli haftalık bir gazete çıkarmıştır. 1852-1853 yılları arasında şahsi matbaası da bulunan Margosyan Efendi'nin

Osmanlıca yazdığı Fransızca iki ciltlik gramer kitabı ile ilk baskısını 1855'te yapan *Hristiyan İtikatları Hakkında Muhtasar Bilgiler* başlıklı Ermenice bir ders kitabı da vardır (Güven, 2020: 45–46; Margosyan, 1859; Pamukciyan, 2003: 47–49; BOA. DH.SAİDd. 4/350). Bu eser Servişen Matbaasında basılmıştır (Tuğlacı, 2004: 16).

2.32.3 Kardeşi Kegām Margosyan

Kegām Margosyan (Kéghan Margossian) 1860 Pera, İstanbul doğumludur (EPC, 1851-1879: 71). 25 Aralık 1878 İzmir doğumlu olan eşi Takoulu Margossian ile birlikte Marsilya'da (Marseille, Bouches-du-Rhône) ikamet

etmişlerdir (ANF. BB/34/473.BB/11.11850x30). Abisi Aram Margosyan gibi École des Ponts et Chaussées'e başlamış ancak okuldan mezun olamamıştır (Lacourt, 2020: <https://www.Écoledesponts.fr/download/155702>; EPC, 1851-1879: 71). 1877'de okulun hazırlık kurslarına katılmış, 9 Kasım 1878'de okula kayıt olmuş ve 1879 yılında istifa ederek (démissionnaire) okuldan ayrılmıştır (EPC, 1851-1879: 71). Abisi Aram Margosyan'ın da kurucu üyesi olduğu École des Ponts et Chaussées Mezunu Mühendislerin Dostluk Derneği'nin (Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées) 1912 tarihli bülteninde Osmanlı'da Nafia Nezareti'ne bağlı mühendis olarak çalıştığı belirtilmektedir (Ponts Alliance France, 1912: 50, 64).⁴ İzmir Kasaba Demiryolu'nda kontrol memuru olarak da görev yaptığı bilinmektedir (Kolay, 2011: 244). Keghām Margosyan'ın edebiyat konulu Arapça bir kitabı mevcuttur. Bu kitabın kapağında Krikor Margosyan'ın oğlu olduğu yazmaktadır (Margosyan, 1308: 1).

3. YAŞAMININ ERKEN DÖNEMLERİ

Aram Margosyan 21 Eylül (EPC, 1851-1879: 55)⁵ 1269^H/1853^M yılında⁶ İstanbul'da, Krikor Margosyan Efendi'nin⁷ oğlu olarak dünyaya gelmiştir (Güven, 2020: 45; İhsanoğlu vd., 2011: 22; BOA. DH.SAİDd. 6/13). Annesinin adı Horopsima Dedeyan'dır (EPC, 1851-1879: 55). İstanbul'da Ermeni Mektebi'nde okuduktan sonra (Pakalın, 2008: 74) Eylül 1868 tarihinde Nafia Nezareti'ne bağlı memur olarak Paris'e gönderilmiştir. Paris'te bir çeşit devlet bursiyeri olarak bulunan Margosyan'ın öğrenimi boyunca yol ve ikamet harcamalarını da kapsayan masrafları devlet tarafından karşılanmıştır (BOA. A.}MKT.MHM. 432/22).

Margosyan Paris'te ilk olarak (muhtemelen lise düzeyinde) ticaret üzerine eğitim veren l'École du Commerce adlı okulda bir süre öğrenim görmüş (EPC, 1851-1879: 55), sonrasında yine Paris'teki École des Ponts et Chaussées'e (Yollar ve Geçitler Okulu) kabul edilmiştir (İhsanoğlu vd., 1999: 360; Pakalın, 2008: 74; BOA. DH.SAİDd. 6/13).

4. ÉCOLE DES PONTS ET CHAUSSÉES'DEKİ ÖĞRENCİLİĞİ

Osmanlı'da XIX. yüzyılda eğitim alanında yenilik hareketleri devam ederken Avrupa'ya özellikle Fransa'ya eğitim amaçlı öğrenci gönderilmiştir. Avrupa'ya eğitim amaçlı gönderilen bu öğrenciler arasında Ermeni gençler ilk sırada yer almıştır (Bozkuş, 2020: 344). 1830 yılından itibaren gruplar halinde Paris'e gitmeye başlayan aralarında bu Ermeni gençlerin de bulunduğu Osmanlı tebaasından öğrenciler, 1867 yılından itibaren ise Paris'in gözde teknik okullarından olan EPC'de öğrenim görmeye başlamışlardır (Şişman, 2002: 1-2,8). Gerek EPC'den mezun öğrencilerin Osmanlı'da önemli görevlere gelmesi, gerekse EPC örnek alınarak kurulan Osmanlı'nın ilk sivil mühendislik okulu olan Hendese-i Mülkiye dolayısıyla (Kaçar vd., 2012: 156), EPC'nin Osmanlı eğitim hayatını etkilediğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla EPC'den mezun olan Aram Margosyan ve Yusuf Razi'nin [Bel] (1870-1947) yurda döndükten sonra, Demiryolları Müdürlüğü gibi üst düzey memuriyetlerde bulunmalarının yanı sıra Hendese-i Mülkiye'nin ilk hocalarından olmaları tesadüf değildir (Uluçay ve Kartekin, 1958: 342). Benzer bir örnek Burhanettin Berken'dir (d. 1886). Yine yüksek ihtimal Hendese-i Mülkiye'de Margosyan'ın öğrencisi olup sonrasında EPC'den de diploma alan Berken, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sivil mühendislik eğitimi veren kurumlarda uzun yıllar çalışmıştır (Uluçay ve Kartekin, 1958: 383-384).

Aram Margosyan EPC'ye, "sivil harici öğrenci" (élève externe, civil) statüsünde 26 Ekim 1874 tarihinde başlamış, 1877 yılında mezun olarak (Lacourt, 2020: <https://www.Écoledesponts.fr/download/155702>) Fransa Nafia Nezareti'nden mühendislik diploması almıştır (bkz. Şekil 4) (BOA. DH.SAİDd. 6/13; İhsanoğlu vd., 2011: 22). Aram Margosyan'ın kardeşi Keghām Margosyan⁸ da bu okula bir süre devam etmiş ancak okulu bitirmemiştir.

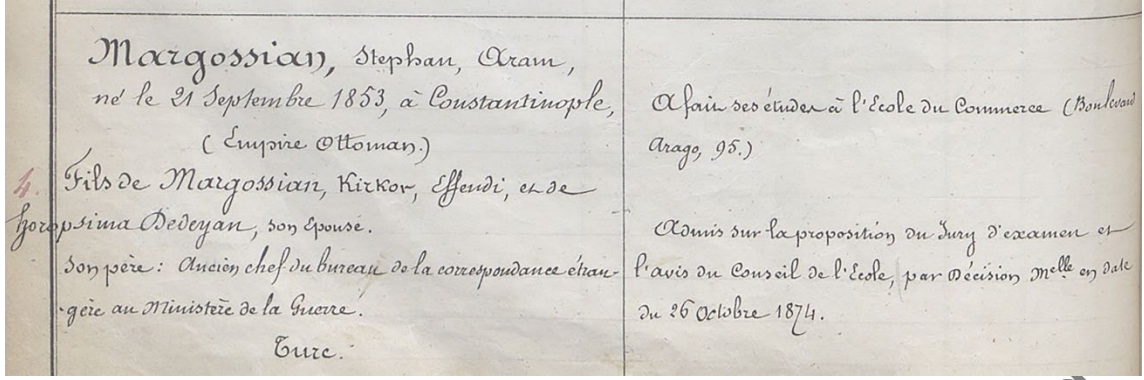
⁴ Bu belgenin 50. sayfasında ismi sehven harf hatası ile "Regham" olarak olarak yazılmıştır.

⁵ Margosyan'ın doğum tarihi École des Ponts et Chaussées'deki okul kayıtlarında 21 Eylül (bkz. Şekil 4), ölüm belgesinde ise 5 Ekim (bkz. Şekil 9) olarak geçmektedir. Margosyan'ın doğrudan kendisinin vermiş olduğu bilgi olması tahminiyle okul kaydı esas alınmıştır.

⁶ Pakalın, doğum tarihinin miladi karşılığını hatalı bir şekilde 1857 vermiştir (Pakalın, 2008: 74). Doğrusu burada belirtildiği gibi, farklı kaynaklardan da teyitli olduğundan 1853 olmalıdır.

⁷ Krikor Margosyan hakkında detaylı bilgi için bkz. bölüm 2.2.

⁸ Keghām Margosyan hakkında detaylı bilgi için bkz. bölüm 2.3.

Şekil 4. Aram Margosyan'ın École des Ponts et Chaussées'deki okul kayıt bilgileri
(Kaynak: EPC, 1851-1879: 55)⁹

Proje tabanlı eğitim veren EPC'de okulun adından da anlaşılacağı gibi, eğitimin temel hedefi öğrencilere yol ve köprü inşaatı yapmayı öğretmektir. Verilen dersler arazi ölçümü, makine parçalarının eskizlerinin çizimi gibi teknik içerikli derslerin yanında, buhar makineleri, ekonomi, mineraller ve jeoloji gibi çeşitli konuları da kapsamaktadır. Bu derslerin puanlaması proje ve sınavlara verilen puanlar üzerinden yapılmakta, her dersin katsayısı ve puan aralığı da farklılık göstermektedir (École nationale des ponts et chaussées, 1867: 299,338,393,408,440,449,454). Margosyan'ın EPC'deki okul kayıtlarından ulaştığımız bilgilere göre Margosyan birinci sınıfı (1874-1875)¹⁰ sınıf birincisi olarak 442,72 puanla (max. 570), ikinci sınıfı (1875-1876)¹¹ sınıf ikincisi olarak 747,04 puanla (max. 963,30), üçüncü sınıfı sınıf üçüncüsü olarak (1876-1877)¹² 1479,68 puanla tamamlamıştır. Okul kayıtlarına göre 5 Temmuz 1877 yılında mezun olan Margosyan'ın mezuniyet puanı 2669,44'dır (max. 3433,30) (École nationale des ponts et chaussées, 1867: 440).¹³

⁹ Evrakta yazılanlar şu şekildedir. Nom, prénoms, date et lieu de naissance, n. 4: Margossian, Stephan, Aram. Né le 21 septembre 1853 à Constantinople (Empire ottoman). Fils de Margossian Kirkor, Effendi, et de Horopsima Dedeyan, son épouse. Son père: ancien chef du Bureau de la Correspondance étrangère au Ministère de la Guerre Turc. Titres d'admission: A fait ses études à l'École du Commerce (boulevard Arago, 95). Admis sur la proposition du jury d'examen et l'avis du Conseil de l'École par décision ministérielle en date du 26 octobre 1874.

¹⁰ Margosyan'ın 1874-1875 eğitim öğretim yılındaki derslerden aldığı puanlar şu şekildedir: Çeşitli mimari projeler 18 puan (min. 10, max. 30), yol projesi inşaatı 24,87 puan (min. 10, max. 30), yol inşaatı konulu sınav 12,25 puan (min. 10, max. 30), genel inşaat metodları süreçleri konulu sınav 10 puan (min. 4, max. 12), mekanik konulu çeşitli egzersizler 26,5 puan (min. 10, max. 30), mekanik konulu sınav 26,25 puan (min. 10, max. 30), tarım hidroliği sınavı 21 puan (min. 10, max. 30), mineroloji ve jeoloji konulu sınav 28 puan (min. 10, max. 30), politik ekonomi konulu sınav 22 puan (min. 10, max. 30), kaldıraç ve makine krokisi çizimi 12,03 puan (min. 5, max. 15), mimari desen çizimi 3,10 puan (min. 2, max. 6), topoğrafya 10,5 puan (min. 5, max. 15), derslere katılım 29,15 puan (min. 22,5, max. 30), etütlere katılım 22,04 puan (min. 16, max. 24) (École nationale des ponts et chaussées, 1867: 338).

¹¹ Margosyan'ın 1875-1876 eğitim öğretim yılındaki derslerden aldığı puanlar şu şekildedir: Demiryollarında kafe-restoren mimarisi konulu proje 160 puan (min. 70, max. 200), taş işleri inşaatı konulu proje 140 puan (min. 70, max. 200), kanallar üzerinde hareketli inşaatlar konulu proje 140 puan (min. 70, max. 200), navigasyon konulu inşaatlar 170 puan (min. 70, max. 200), akışkanlar mekaniği, metal inşaatlar 160 puan (min. 70, max. 200), mukavemet sınavı 170 puan (min. 70, max. 200), buhar makineleri sınavı 50 puan (min. 23, max. 66), makine krokisi çizimi 78 puan (min. 35 puan, max. 100), derslere devam 195 puan (min. 150, max. 200) etütlere devam 135 puan, (min. 104, max. 160) (École nationale des ponts et chaussées, 1867: 393).

¹² Margosyan'ın 1876-1877 eğitim öğretim yılındaki derslerden aldığı puanlar şu şekildedir: Deniz mimarisi konusunda proje yapımı konulu dersten 130 puan (min. 70, max. 200), bir nehrin ıslahı hakkında proje yapımı konulu dersten 150 puan (min. 70, max. 200), metal bir yapı inşaatı konulu projeden 145 puan (min. 70, max. 200), deniz üzerine bir kanal inşaatı konulu projeden 170 puan (min. 70, max. 200), denizcilik işleri konulu sınavdan 146,70 puan (min. 70, max. 200), demiryolları konulu sınavdan 153,30 puan (min. 70, max. 200), tarım hidroliği dersinin sınavından 75 puan (min. 35, max. 100), uygulamalı kimya dersinin sınavından 51 puan (max. 60, min. 21), makineler, mekanizmalar ve kaldıraçlar konulu dersin sınavından 65 puan (max. 100, min. 35) almıştır. Staj, derslere katılım ve diğer yapılan çalışmalar da puanlamaya dahil edildiğinde Margosyan dönemi 1479,68 puanla tamamlamıştır (École nationale des ponts et chaussées, 1867: 440).

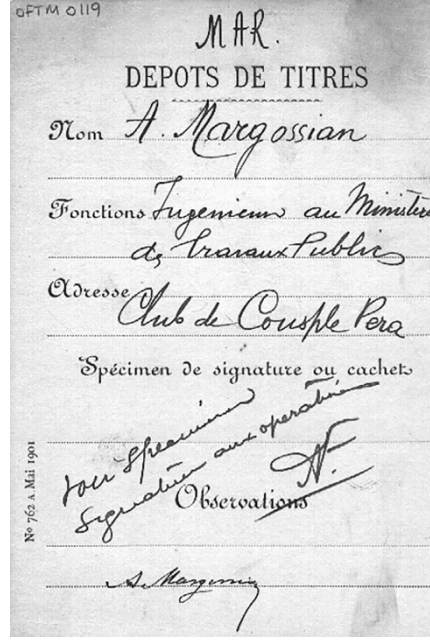
¹³ Margosyan'ın EPC'de dönem arkadaşları ile çekilmiş fotoğrafı için bkz. Şekil 5.

Şekil 5. 1876-1877 öğrenim yılında École des Ponts et Chaussées’de çekilmiş toplu fotoğra. Margosyan, soldan sağa orta sıradaki ikinci kişidir.

(Kaynak: EPC, Session 1876-1877, Photographies des élèves, no. 26).

Margosyan sihirli kareler hakkındaki kitabı da dâhil olmak üzere (Margossian, 1908: iv) matematik çalışmalarında sıklıkla EPC’den mezun mühendis olduğunu vurgulayarak “*Ingénieur, Ancien élève de l’École des Ponts et Chaussées*” titlesini kullanmıştır (Margossian, 1931: 41; 1935: 365). Mezun olup yurda döndükten sonra da okul ile olan münasebetine devam eden Margosyan, “*École des Ponts et Chaussées Mezunu Mühendislerin Dostluk Derneği*”nin (Association Amicale Des Ingénieurs Anciens. Élèves de l’École Des Ponts et Chaussées) kurucu üye ve başışçuları arasında yer almaktadır (Ponts Alliance France, 1908: 37). Margosyan söz konusu derneğin 1886 (Ponts Alliance France, 1886: 45) ve 1890 (Ponts Alliance France, 1890: 32) tarihli bültenlerinde “*Bayındırlık Bakanlığı Köprüler ve Yollar Baş Mühendisi, İstanbul-Türkiye*” ibaresiyle kayıtlıdır. Derginin 1891 (Ponts Alliance France, 1891: 42) tarihli sayısında Margosyan’ın bu titlesine “*Demiryolları Müdür Yardımcısı*” ibaresi eklenmiştir. Benzer şekilde Margosyan, derginin 1897-1908 (Ponts Alliance France, 1897:40; 1908: 37) yıllarındaki sayılarında “*Baş Mühendis, Demiryolları Müdür Yardımcısı, Bayındırlık Bakanlığı*” şeklinde kayıtlıdır. Aynı derginin 1910 - 1917 yılları arasındaki sayılarında ise, artık Osmanlı’daki herhangi bir resmi görevinden bahsedilmeyen Margosyan, “*İstanbul’da inşaat mühendisi - Club de Constantinople, à Péra, Turquie*” bilgileri mevcuttur (Ponts Alliance France, 1910: 44, 60; 1912: 34, 50; 1917: 93). Margosyan bu adresi farklı resmi yazışmalarda da kullanmıştır. Mayıs 1901 tarihli Margosyan ile Osmanlı Bankası (Ottoman Banks) arasında finansal bir anlaşma sağladığını tahmin ettiğimiz bir belgede adres olarak “*Club de Constple Pera*”, görev olarak ise benzer şekilde “*Bayındırlık Bakanlığına bağlı mühendis*” ibaresi görülmektedir (bkz. Şekil 6). 1909’da Osmanlı’daki resmi görevlerinden ayrıldığını tahmin ettiğimiz Margosyan, görünen o ki, 1917 yılında halen İstanbul’dadır. Burada verilen bilgiler ile Margosyan’ın demiryolları ile olan münasebeti kronolojik olarak örtüşmektedir.

Şekil 6. Margosyan ile Osmanlı Bankası (Ottoman Banks) arasındaki belgede adres olarak "Club de Constple Pera" ibaresi görülmektedir (Kaynak: Ottoman Bank, 1901: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/150726>)

5. MEMURİYET HAYATI VE DEMİRYOLLARINDAKİ GÖREVLERİ

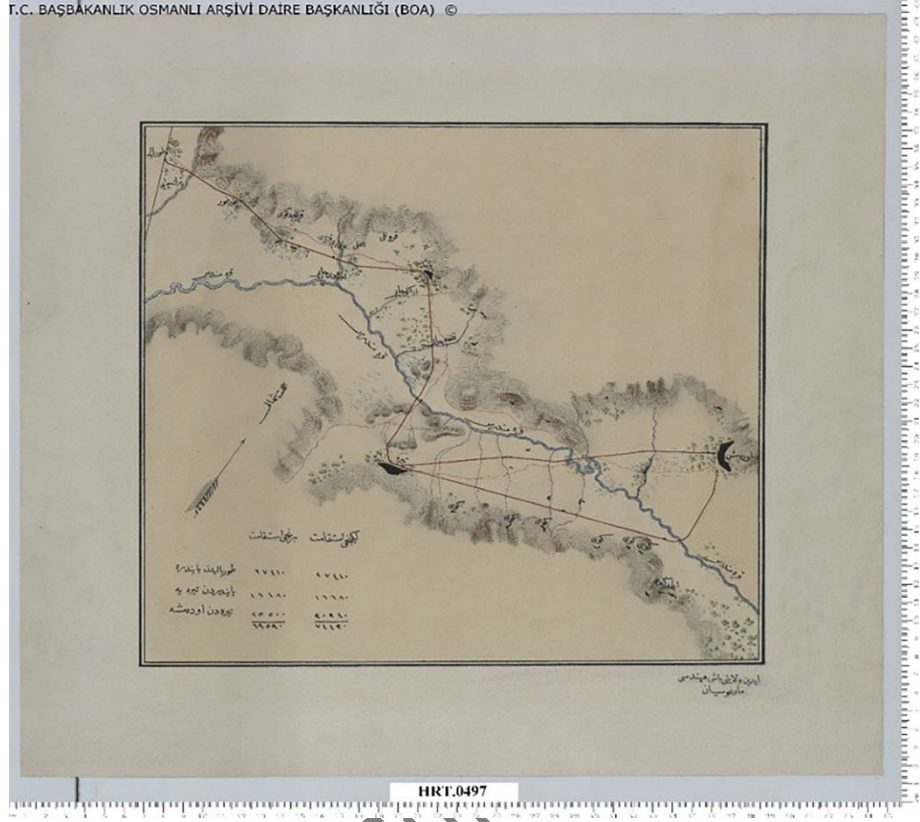
Demiryollarının Batı'da yaygınlaşmaya başlamasından kısa bir süre sonra, Osmanlı'da 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında demiryolu yapımı hız kazanmış, Anadolu ve Rumeli'de birçok ana ve tali demiryolu hattı inşaa edilmiştir. Anadolu'da inşa edilen ilk demiryolu hattı olan İzmir-Aydın hattının yapımına 1856'da başlanmış 1890'da bitirilmiştir. Rumeli Demiryolu ise Osmanlı'nın Avrupa'da yaptığı en büyük demiryolu hattıdır. Bu hattın Ege Denizi'ne ulaşması için inşa edilen Edirne-Sarimbey hattının yapımına ise 1870 yılında karar verilmiştir. Yine Rumeli Demiryolu'nun genişletilmesi amacıyla yapımına başlanan Selânik-Manastır hattı ise 1890-1894 yılları arasında inşa edilmiştir (Aydın, 1999: 3-5, 99; Kolay, 2017: 89, 103-104). İstanbul'u Ankara'ya ve ardından Konya'ya bağlayan Anadolu Demiryolu, tamamlanması yıllar süren bir diğer büyük demiryolu projesidir (Kösebay Erkan ve Ahunbay, 2008: 16-17). Osmanlı'da inşa edilen başka demiryolları hatları olmakla birlikte, Margosyan bu sayılan demiryolları hatlarının inşası sırasında 1877-1908 yılları arasında Nafia Nezareti'nde çeşitli pozisyonlarda görev yapmıştır. Margosyan söz konusu inşaatlarda değerlendirme, kontrol, denetleme, ödemelerin takibi ve şikayetlerin değerlendirilmesi gibi işleri yürütmüştür. En nihayetinde de demiryollarında bürokratik olarak en üst mevki olan Demiryolları Dairesi Müdürü olarak bir yıla yakın bir süre çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki demiryolu hatları yabancılar tarafından yapıldığı için genellikle gayrimüslimler istihdam edilmiş ve iletişim dili olarak da Fransızca kullanılmıştır (Tekdemir, 2019: 905). Ayrıca aralarında Margosyan'ın da olduğu Nafia Nezareti'nde çalışan mühendislerin çoğunun yabancı, bir kısmının da Ermeni olduğu bilinmektedir (Atam, 2020: 131). Margosyan Paris'te mühendislik okuması dolayısıyla Fransızca bilen bir Osmanlı Ermenisidir. Bu durum onun demiryollarındaki görevlerini anlaşılır kılmaktadır.

Osmanlı demiryollarının inşası sırasında iki açmazla karşılaşmıştır: Maddi sermayesinin bulunmaması ve gerekli bilgiye sahip teknik elemanın olmaması. Osmanlı, sermaye problemini yabancı şirketlere çeşitli imtiyazlar vererek karşılamıştır. Hicaz Demiryolu hariç Osmanlı'da yapılan demiryollarının %90'ı başta Fransa olmak üzere yabancı sermayeye çeşitli imtiyazlar karşılığında yaptırılmıştır (Tamçelik, 2000: 487, 529-530). Devlet, Nafia Nezareti adına yurt dışına öğrenci göndermek suretiyle de yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir.

Margosyan, Nafia Nazırı tarafından demiryolları ile ilgili konularda bilgi sahibi olmak ve daha sonra Osmanlı demiryollarında istihdam edilmek üzere bir çeşit devlet bursuyla Paris Sefareti aracılığıyla Fransa Demiryolları idaresine tayin edilmiş (Kolay, 2011: 34; BOA. A.}MKT.MHM. 432/22) ve bu görevlendirme sayesinde 1873 - 1877 yılları arasında École Des Ponts et Chaussées'te öğrenim görmüştür. Margosyan, mezuniyetine müteakip yol ve köprü mühendisi sıfatıyla Ticaret ve Nafia Nezaretinde "bir memuriyette istihdâm" edilmek istediğini beyan etmiştir (BOA. HR.MKT. 994/64). Akabinde henüz 25 yaşında iken 1750 kuruş maaşla, ilk olarak 1294^H / 1877^M yılında Edirne Vilayeti başmühendisliğine getirilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; İhsanoğlu vd., 2011: 22). 2 ay sonra, Edirne Ruslar tarafından işgal edilince açıkta kalmış (BOA. DH.SAİDd. 6/13; Pakalın, 2008: 74), sonraki yıl 1295^H / 1878^Mde, 3000 kuruş maaş ile Aydın Vilayeti (İzmir) başmühendisliğine getirilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13;

İhsanoğlu vd., 2011: 22). Vali ile anlaşamadığından altı ay sonra azledilen Margosyan, bu soruşturmadan dolayı herhangi bir ceza almamıştır (BOA. DH.SAİDd. 6/13; Pakalın, 2008: 74). Aram Margosyan'ın Aydın (İzmir) Vilayeti Başmühendisi iken Ödemiş, Tire, Bayındır, Torbalı arasındaki bir hattın haritasını çizmiştir. Elle yapılmış ve renklendirilmiş olan haritada iki ayrı istikamet uzunluklarıyla birlikte belirtilmiştir (BOA. HRT.h. 497) (bkz. Şekil 7).

Şekil 7. Aram Margosyan'ın çizdiği harita. Haritanın sağ altında "Aydın Vilayeti Başmühendisi Margosyan" yazmaktadır (Ölçek 1/150000) (Kaynak: BOA. HRT.h. 497; İhsanoğlu vd., 2011: 213)

Margosyan iki yıl sonra 2000 kuruş maaş ile 1297^H (Ramazan) / 1880^M yılında Nafia Nezareti Turuk ve Meabir İdaresi başmühendisliğine (Bayındırlık Bakanlığı Yollar ve Köprüler İdaresi Başmühendisliği) ve yine aynı yıl ek bir memuriyet olarak Tophane-i Amire'de kurulan Evzan ve Ekyal-i Cedide (Yeni Ölçüler ve Tartılar) komisyonu azalığına getirilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; İhsanoğlu, 2011: 22; Pakalın, 2008: 74). Bu komisyonun görevi, 27 Eylül 1869 tarihinde kabul edilen yeni ölçü birimlerinin kullanımına ilişkin çeşitli düzenlemeler yapmaktır (Yıldırım, 2013: 8).

Margosyan, 13 Şubat 1886^M (9 Cemaziyelûla 1303^H) tarihinde Rumeli demiryollarına ait hâsilât cetvelleri ile merkezî defterlerin kayıtlarını incelemek için, yine Başmühendis sıfatıyla 2500 kuruş maaş ile Rumeli Demiryolları merkez komiserlik makamına getirilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; Pakalın, 2008: 75).

10 Temmuz 1887^M (18 Şevval 1304^H) tarihinde yine Rumeli komiserlik görevini yürütmek ve Heyet-i Fenniye'den sayılmak üzere, bugünkü karşılığı ile TCDD Genel Müdür Yardımcılığı sayılabilecek Demiryolları Müdüriyeti Yardımcılığına tayin edilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; İhsanoğlu vd., 2011: 22; Pakalın, 2008: 75). Bugünkü karşılığı ile bilim kurulu olarak adlandırabileceğimiz, Nafia Nezareti bünyesinde kurulan Heyet-i Feniye (veya Fen Heyeti), yapılan yolların keşfi, teftişi gibi hususların yanında bunların maliyetlerinin tespiti ve kontrolü gibi işlerle de uğraşmıştır (Atam, 2020: 101).

Margosyan başarılı hizmetlerinin bir karşılığı için olsa gerek 24 Kasım 1891 (21 Rebiülâhir 1309^H) ve 23 Mart 1892'de (23 Şaban 1309^H) tarihlerinde zam almış ve maaşı 3500 kuruşa yükseltilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; Pakalın, 2008: 75).

Margosyan, 14 Mayıs 1891^M (5 Şevval 1308^H) tarihinde Anadolu Demiryolu'nun Lefke'den (Osmaneli-Bilecik) Bilecik'e kadar olan kısmının geçici, İzmit-Adapazarı kısmının da kesin kabul işlemlerinin uygulanması için söz konusu yerlere gönderilen heyette bulunmuştur (BOA. DH.SAİDd. 6/13; Pakalın, 2008: 75).

Üç yılda bir toplanan uluslararası demiryolları (şimendifer / chemin-de-fer) konferansının dördüncüsü, 20 Ağustos 1892^M (8 Ağustos 1308^R) tarihinde Petersburg'da yapılmıştır. Demiryollarının geliştirilmesi için izlenecek yollar, devletler için demiryollarının önemi gibi konuların tartışıldığı konferansta Asya, Avrupa ve Amerika'dan çok sayıda ülkenin temsilcisi katılmıştır (BOA. BEO. 101/7560). Osmanlı'yı temsilen delege (murahhas) sıfatıyla Demir Yolları Müdür Muavini Margosyan, Hassa Ordu-ı Hümâyûn Erkân-ı Harp Reisi Mirliva Şakir Paşa ile birlikte gönderilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; İhsanoğlu vd., 2011: 22; Pakalın, 2008: 75; Tuğlacı, 2004: 23). Yol ve harcırah masrafları devlet tarafından karşılanan bu iki devlet adamı (BOA. BEO. 35/2556; BOA. BEO. 40/2947) konferans dönüşü, konferansın içeriğinin anlatıldığı ve Osmanlı'da demiryollarının iyileştirilmesi için alınacak önlemleri de içeren raporu Nafia Nezaretine sunmuşlardır (BOA. BEO. 101/7560-3).

1886-1894 tarihleri arasında Ankara valiliği görevini yürüten Abidin Paşa (1843-1906), Anadolu Demiryolu'nun Polatlı'dan Ankara'ya kadar olan kısmının tamamlanması için yoğun çaba ve gayret sarfetmiştir. Söz konusu hattın geçici kabul işlemlerini yürütmek üzere Ankara'ya giden fennî heyette (bilim kurulu) Demiryolları Müdür Muavini sıfatıyla Aram Margosyan da yer almıştır. İstanbul'dan Ankara'ya özel tren ile hareket ederek 1 Ocak 1893^M (20 Kanun-ı evvel 1308^R) günü şehre ulaşan heyeti, valinin özel olarak görevlendirdiği memurlar ile birlikte kalabalık bir grup karşılamıştır. Sonrasında aralarında Margosyan'ın da bulunduğu heyet üyeleri valilik makamına giderek Abidin Paşa ile görüşmüşlerdir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; İğdi, 2013: 237).

Margosyan benzer bir görev için, 26 Ocak 1893^M (14 Kanun-ı Sâni 1308^R) tarihinde Selanik ve Manastır Demiryollarının Selanik'ten Dimetoka'ya kadar olan kısmının geçici kabul işlemleri için görevlendirilen heyette bulunmuştur (BOA. DH.SAİDd. 6/13; Pakalın, 2008: 75). Söz konusu demiryolunun tamamının işletmeye açılmasına müteakip, hükümet tarafından inşaatın şartname ve sözleşmeye uygun yapıp yapılmadığını kontrol etmek üzere bir komisyon kurulmuş, bu demiryolu hattının devlet tarafından kesin kabulü, Margosyan'ın "Demiryolları Müdür Muavini" sıfatıyla bulunduğu komisyonun incelemesinden sonra yapılmıştır. Eksikler tamamlandıktan sonra Selanik-Manastır demiryolunun tamamı 13 Haziran 1894'te işletmeye açılmıştır (Akyıldız, 2003: 140). Demiryollarındaki kesin kabul işlemlerini yürüten heyette bulunmaya devam eden Margosyan, 4 Ocak 1894^M (24 Kanun-ı Evvel 1309^R) tarihinde Anadolu Demiryolu'nun Eskişehir İnönü'den Ankara'ya olan kısmının kesin kabul işlemleri için bölgeye ulaşmıştır (BOA. DH.SAİDd. 6/13). Temmuz 1897 tarihinde, inşaatı tamamlanan Alaşehir-Elvanlar, Elvanlar-Uşak, Uşak Afyon-Karahisar hattının teslim alınması için gerekli incelemelerde bulunmak amacıyla hazırlanan komisyonda inşaat komiseri sıfatıyla hazır bulunmuştur (Karayaman, 2011: 776).

1897 (Kolay, 2011: 152) ve 1901 yıllarında halen Demiryolları Müdür Muavini olduğuna bildiğimiz Margosyan (Atam, 2020: 103), 1906 yılında da bu görevine devam etmekteydi (İhsanoğlu vd., 2011: 22). 1906 yılında Margosyan müdür yardımcısı iken Demiryolları Müdürü Yusuf Razi Bel'dir (Atam, 2020: 122). Yusuf Razi, Margosyan gibi EPC'den mezun olmuş ve Hendes-i Mülkiye'de hocalık yapmıştır (Uluçay ve Kartekin, 1958: 342). Yukarıda sıralanan tarihlerden, Margosyan'ın 1887-1908 tarihleri arasında Demiryolları Müdür Yardımcılığı görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Margosyan, bugünkü karşılığı ile T.C. Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü olan Demiryolları Dairesi Müdürlüğü'ne 30 Ağustos 1908 (2 Şaban 1326^H) tarihinde tayin edilmiştir (BOA. BEO. 3387/254015). Margosyan bu görevini yürütürken, Şark Demiryolu işçileri 18 Eylül 1908'de Edirne, İstanbul, Dedeoğaç, Yamboli ve Filibe'de greve başlamıştır. İşçilerle şirket arasındaki anlaşmazlığı gidererek greve son vermek isteyen hükümet ise, sorunu çözüme kavuşturmak için Nafia Nazareti Demiryolları Dairesi Müdürü Margosyan'ı grev yerine göndermiştir. Margosyan, grev yapan memurlardan bir temsilci ve şirket direktörleri ile bir araya gelerek konuyu görüşmüştür. Yapılan görüşmeler sonunda ortak bir yol bulunmuş, bu sayede grev 2-3 günden fazla sürmemiştir (Kanberoğlu, 2018: 177).

Demiryolları Müdürlüğü'ni yaklaşık altı ay kadar sürdürdüğünü tahmin ettiğimiz Margosyan, İttihat ve Terakki'nin Temmuz 1908'de iktidara gelmesi ile işsiz kalmış olmalıdır. 1909 yılında kaleme aldığı istatistik konulu makalesinde artık kendisini "Eski Demiryolu Müdürü" olarak tanıtmaktadır (Tacıcak ve Eden, 2023: 60).

Margosyan, 1911 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yazdığı bir dilekçede haksız yere kadro dışı bırakıldığını, son görevine muadil bir memuriyete getirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bakanlık ise kendisine cevaben, yaptığı hizmetleri övmekle beraber kendisine uygun bir memuriyet bulunmadığını, ileride bir memuriyet açıldığında kendisinin değerlendirileceğini ve bu süre zarfında kendisine maaş bağlanacağını bildirmektedir. Ayrıca kendisine yapılan haksızlık anlaşıldığından emeklilik süresinin dolması da göz önüne alınarak, eğer isterse emekliye ayrılabilmesi ifade edilmiştir. Ek olarak Ticaret ve Nafia Bakanlığı, başarılarını övdüğü Margosyan'ın son görevi olan Demiryolları Müdürlüğü'ne muadil bir kadro bulununcaya kadar beklemesinden, danıştay gibi çeşitli dairelerde tecrübe ve bilgisinden "*ciddi manada*" faydalanılacağı gerekçesiyle, böyle bir memuriyete getirilebileceğini bildirmiştir. Ancak bu öneri İç İşleri Bakanlığı'nca (Dâhiliye Nezâreti) uygun görülmemiştir (BOA. DH.MEM. 56/26).

Bu dönemde Osmanlı'nın siyasi tarihi hayli hareketlidir: Padişah Abdülhamid'e karşı muhalefetin başını çeken İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilanını sağlayarak iktidara gelmiş, 13 Nisan 1909'da 31 Mart ayaklanması olmuş, 27 Nisan 1909'da da II. Abdülhamid'in 33 yıllık iktidarı sona ermiştir. İttihat ve Terakki, "Büyük Kabine" olarak nitelenen Gazi Muhtar Paşa kabinesi (22 Temmuz 1912) ve sonrasında Kamil Paşa kabinesi (28 Ekim 1912'de) tarafından iktidardan uzaklaştırılmıştır. İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Büyük Kabine döneminde İtalyanlar Tranblusgarb'a saldırmış, Balkan Savaşları patlak vermiştir. Kamil Paşa kabinesi döneminde İttihat ve Terakki kapatılmış, bir kısım İttihatçılar yurt dışına kaçmıştır (Tavukçu, 2012; Ünalın, 2008: 14–21). Siyasi ve askeri açıdan hayli çalkantılı olan bu süreçte Aram Margosyan, Kamil Paşa Kabinesi Dönemi'nde Nafia Nezareti'nde bünyesinde görev almıştır (Pakalın, 2008: 75).

Balkan Müttefik Devletleri'ni destekleyen Büyük Devletler, 17 Ocak 1913'de Osmanlı'nın Edirne'den çekilmesi gerektiğini bildiren bir nota yayınlamışlardır. 22 Ocak'ta bu notayı ele almak ve Edirne'yi Bulgarlara terk edecek düzenlemeleri görüşmek üzere Kamil Paşa başkanlığında Dolmabahçe Sarayı'nda aralarında Margosyan'ın da bulunduğu Saltanat Şurası toplanmıştır (Tavukçu, 2012: 222–223). Ertesi gün 23 Ocak 1913'de İttihat ve Terakki, Edirne'nin düşmana bırakılması gerekçesiyle, Kamil Paşa kabinesinden kurtulmak ve iktidarı ele geçirmek için Babiâli'yi basmıştır. Harbiye Nazırı öldürülmüş, Sadrazam Kamil Paşa'nın elinden zorla istifa mektubu alınmıştır. Bu şekilde İttihat ve Terakki ellerinden giden iktidarı tekrar geri almıştır (Ünalın, 2008: 20). Margosyan da Kamil Paşa kabinesiyle birlikte istifa etmiştir (Pakalın, 2008: 75). Bu verilerden hareketle, Margosyan'ın İttihat ve Terakki'ye muhalif olduğunu söylemek mümkündür.

1913-1918 tarihleri arasında devam eden İttihat ve Terakki iktidarı döneminde yaşanan ciddi toprak kayıpları neticesinde Osmanlı'dan vazgeçilerek İslamcılık ve Milliyetçilik görüşleri ağırlık kazanmıştır. İttihat ve Terakki'nin iktidarı döneminde, savaşların da etkisiyle, Müslümanlar gayrimüslimlere, Türkler yabancılara ve diğer etnik kökenlere karşı kayırlmıştır. Dolayısıyla İttihat ve Terakki politikaları gayri müslimler ile Türkler dışındaki etnik gruplar üzerinde hoşnutsuzluk yaratmıştır (Ünalın, 2008: 26). Bu durum, İttihat ve Terakki'ye muhalif olduğunu tahmin ettiğimiz Margosyan'ın 1917 sonrası ülkeyi terketmiş olma ihtimalini desteklemektedir. Ne yazık ki, Margosyan özelinde bu süreç hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. İleriki araştırmalarla bu durumun açıklığa kavuşmasını umuyoruz.

Margosyan görüldüğü gibi, 1877-1908 tarihleri arasında 31 yıl boyunca Nafia Nezareti'nde bağlı olmak üzere özellikle demiryollarında üst düzey görevlerde bulunmuştur. Bu görevlerini başarılı bir şekilde yürüten Margosyan, memuriyetinde gösterdiği üstün hizmetlerden dolayı çeşitli rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmiştir. Osmanlı'da başarılı memurlar, rütbe verilmesi başta olmak üzere çeşitli şekillerde taltif edilmekteydi. Her memuriyetin hangi rütbeye ait olduğunun belirlenebilmesi amacıyla 1833 tarihinde ûla, sâniye, sâlise ve râbia olarak dört sınıf mülkiye rütbesi kabul edilmiştir. Söz konusu rütbelere "*saniye*" rütbesi, sâliseden büyük, ûla sânisinden küçüktür ve askeri rütbelere Miralay'a (Albay) denktir. Ayrıca "*saniye sınıf-ı sanisi*" ve "*saniye sınıf-ı mütemayizi*" olmak üzere iki dereceye ayrılmıştır (Gündüz, 2011: 133,141) Margosyan'a memuriyetleri sırasında, ilk olarak 1299^H (Cemazeyilahir) / 1882^M (Nisan-Mayıs) tarihinde henüz 29 yaşında iken, askeriyedeki karşılığı binbaşılık olan "*sâlise*" rütbesi verilmiştir. 4 yıl sonra Margosyan'ın rütbesi, 23 Ağustos 1886^M (23 Za. 1303^H) tarihinde "*sâniye sınıf-ı sâniligine*", 21 Eylül 1892^M (28 Safer 1310^H) tarihinde ise "*sâniye sınıf-ı mütemayizine*" terfi edilmiştir. İki yıl sonra Nisan 1894 tarihinde 4. rütbeden Osmanî nişanı (BOA. DH.MKT. 2066/69), sonrasında 9 Temmuz 1894^M (5 Muharrem 1312^H) tarihinde ise, Margosyan'a üçüncü mertebeden

Mecidî nişanı verilmiştir (BOA. DH.SAİDd. 6/13; Pakalın, 2008: 74–75). Buradan hareketle Margosyan'ın başarılı bir Osmanlı mühendisi olduğunu söylemek mümkündür.

6. HENDESE-İ MÜLKİYE'DEKİ HOCALIĞI

Hendese-i Mülkiye Mektebi (kısaca HMM), Nafia Nezareti'ne çeşitli mühendislik sahalarında eleman yetiştirmek üzere 1883 yılında kurulmuştur. Osmanlı'da modern tarzda eğitim veren ilk sivil mühendislik okulu olan bu kurum, askerî yönetime bağlı olduğu halde mezunları sivil alanlarda istihdam edilmiştir. Okulun eğitim öğretim faaliyetleri Margosyan'ın da lisans eğitimini tamamladığı Fransa'daki École des Ponts et Chaussées (Köprüler ve Yollar Okulu) örnek alınarak düzenlenmiştir (Acar vd., 2016: 1–16; Yılmaz, 2023: 353–357). Okulun hocalarının askeriye veya diğer kurumlardaki “*muktedir ve mütefennin*” kişiler arasından belirlenebilmesine karar verilmiştir (Kaçar vd., 2012: 185). Margosyan, Demiryollarındaki göreviyle eş zamanlı olarak HMM'de hocalık yapmıştır.

Aram Margosyan, HMM'nin en eski ve ilk sivil hocalarından biridir (Ergin, 1977: 1159; Uluçay ve Kartekin, 1958: 332). Okulun yıl bazında ders ve hoca dağılımına ilişkin detaylı bilgi mevcut olmadığından, Margosyan'ın tam olarak hangi yıllarda hangi dersleri okuttuğunu tespit edemedik. Ancak HMM'de uzun yıllar çalıştığı bilinen Margosyan, söz konusu okulda hendese-i tersîmiyye (tasarı geometri), kat'ı ahcar (taş kesme), hesâb-ı tamamî ve tefazulî (diferansiyel ve integral hesap), hesâb-ı tahlilî (analiz) ve fenn-i mihanik dersleri vermiştir (Eden ve Takıcak, 2024: 7–8; Uluçay ve Kartekin, 1958: 332, 205). Margosyan ayrıca HMM'nin zorlu sınav komisyonunda da yer almıştır (Uluçay ve Kartekin, 1958: 566).

Hendese-i Mülkiye Mektebi ilk açıldığında bu okulda “*Tamamî ve Tefazulî*” isimli bir ders veren Margosyan, bu derste okutulmak üzere matematiksel analiz konusunda bir kitap yazmak üzere görevlendirilmiştir (Uluçay ve Kartekin, 1958: 317, 332). Bu görev üzerine Margosyan'ın kaleme aldığı *Hesâb-ı Tahlilî* (1886^M/1304^R) (Kökcü, 2013: 139; Margosyan, 1304: 1) kendi alanındaki ilk eserlerdendir (Takıcak ve Eden, 2023: 37–38). Margosyan bu kitabının başarısından dolayı Osmanlı Devleti tarafından rütbesi terfi ettirilmek sûretiyle ödüllendirilmiştir. Döneminin saygın mühendislik hocalarından Mehmed Refik [Fenmen] (1881-1951) bir yazısında Margosyan'ın *Hesâb-ı Tahlilî* eserinden övgüyle bahsetmiştir. Margosyan ayrıca, diferensiyel hesap ve uygulama yöntemleri, diferansiyel geometri, kuaterniyon hesabı gibi konuların işlendiği kitabının önsözünde öğrencilerin zorlandığı konularda onlara yardımcı olmak için bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir (Eden ve Takıcak, 2024: 8–9). Margosyan'ın söz konusu eseri, dönemindeki diğer analiz kitaplarına da kaynaklık etmiştir. Mustafa Salim [Tunakan] (1872-1943), analiz kitabını kaleme alırken Margosyan'ın söz konusu eserinden faydalandığını belirtmiştir (Kökcü, 2014: 409–410).

Margosyan'ın HMM'de okutulmak üzere kaleme aldığı bir diğer eser *Fenn-i Mihanik-i Riyâzî*'dir¹⁴. Eserin kapağında kendisinden “*müellif*” değil de “*muallim*” olarak bahsetmesi, Margosyan'ın HMM'de bu dersi okuttuğunu delillendirmektedir. Margosyan'ın bu kitabı, Paris EPC'den hocası olan Édouard Collignon'un (1831-1913) *Traite de Mécanique* (1873-74) kitap serisini ilki olan *Cinématique* (Kinematik) başlıklı kitabının Osmanlıca'ya uyarlanmış halidir (Eden ve Takıcak, 2024; Margosyan, 1302).

HMM mezunu mühendisler, HMM hocaları ile Nafia Nezareti'ne bağlı olarak çalışan mühendisler, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle 1908 yılında Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti adlı bir yapılanmaya gitmişlerdir. Hem Nafia Nezareti'nde hem de Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde hocalık yapmış olan Aram Margosyan, Şubat 1909 tarihinde söz konusu cemiyete üye olmuştur (Günergun, 1987: 185; Okay, 2004: 52). Margosyan OMM'nin yayın organı olan *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*'nda biri istatistik hakkında¹⁵, diğeri Osmanlıca matematiksel notasyonlar hakkında olmak üzere, bugünkü karşılığı ile “*editöre not*” olarak değerlendirebileceğimiz toplam iki yazısı yayınlanmıştır (Takıcak ve Eden, 2023: 48–50). Margosyan'ın hem Aralık 1909 tarihli notasyonlar konulu yazısını hem de Mart/Nisan 1910 tarihli istatistik konulu yazısını “*Eski Demiryolları Müdürü*” olarak imzalamasından hareketle (Okay, 2008: 173–174), Margosyan'ın 1909'un sonlarına doğru artık hem Nafia Nezareti'ndeki hem de HMM'deki görevini artık yürütmediğini tahmin ediyoruz.

Uluçay ve Kartekin *Yüksek Mühendis Okulu* isimli eserde aralarında Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin de olduğu, mühendislik eğitimi tarihine ilişkin kurumlar hakkında yer yer öğrenci anılarına dayanan bilgiler vermektedirler. Margosyan bu eserdeki öğrenci anılarında “*matematik bilginlerinden, dâhî, âlim*” olarak nitelendirilmekte ve bu okuldan istifa ederek ayrıldığı belirtilmektedir (Takıcak ve Eden, 2023: 40; Uluçay ve Kartekin, 1958: 565, 562, 332). Margosyan'ın HMM'den tam olarak hangi tarihte ve ne gerekçeyle istifa ettiğini ne yazık ki belirleyemedik. 26 yıl eğitim faaliyetlerine devam eden Hendese-i Mülkiye Mektebi, 1909 yılında askeri yönetimden ayrılarak tamamen sivil bir hüviyet kazanmış ve Mühendis Mekteb-i Âlisi adını almıştır (Acar vd., 2016: 1–16). Bu okulun

¹⁴ Bu eserin detaylı olarak incelemesini içeren makale için bkz.: (Eden ve Takıcak, 2024).

¹⁵ Bu makalenin detaylı değerlendirmesi için bkz.: (Takıcak ve Eden, 2023).

arşivini temele alan kaynaklara göre Margosyan Mühendis Mekteb-i Âlisi'nde hiç görev yapmamıştır (Neftçi vd., 2007).

7. AVUSTURYA YILLARI VE ÖLÜMÜ

Aram Margosyan hakkında yereldeki kaynaklarda tespit edebildiğimiz son kayıt Mart/Nisan 1910 tarihli istatistik konulu Osmanlıca makalesidir (Takıca ve Eden, 2023: 57; Margosyan, 1910). Margosyan'ın kronolojik olarak izini sürerken rastladığımız diğer kayıt ise, adres olarak hâlâ İstanbul, Pera'yı verdiği "École des Ponts et Chaussées Mezunu Mühendislerin Dostluk Derneği"nin (Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées) 1917 tarihli bültenidir (Ponts Alliance France, 1917: 93). Margosyan 1921 yılında ise Fransa menşeli *Les Amis des Nombres (Sayıların Dostları)* adlı derneğe Avusturya ve Ermenistan adresleriyle üye olmuştur, buraya üyelik bilgilerinde Osmanlı veya Türkiye'nin adı geçmemektedir (Gérardin, 1921: 145; Takıca ve Eden, 2023: 47). Buradan hareketle I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı dönemine denk gelen 1917-1921 tarihleri arasında Margosyan'ın ülkeyi terk ettiğini tahmin ediyoruz.

Margosyan 1924 yılında Belçika'nın Liège şehrinde düzenlenen matematik kongresinde karşımıza çıkmaktadır. Margosyan bu kongrede, olasılık hakkında bir bildiri sunmuştur (Margossian, 1925; Takıca ve Eden, 2023: 47). Margosyan'ın Osmanlı-Avusturya-Belçika gibi ülkeler arasındaki seyahatleri hakkında ne yazık ki detaylı bilgiye ulaşamadık.

Avusturya'da bir kasaba olan Strobl'un ve buradaki yapıların tarihini anlatan bir belgede, "*Villa Margossian, Strobl Nr. 122*"¹⁶ adresli bir ev bulunduğu görülmektedir¹⁷ (Gemeinde Strobl, 1992: 96). Yine Strobl'daki villalar konulu başka bir kitapta, Dr. Adalbert Lederer tarafından 1911 yılında inşa edilen bu adresteki villanın, 1922 yılından itibaren Maria Margossian'a¹⁸ ait olduğu yazmaktadır. Ayrıca yine aynı kitapta Maria'nın eşinin İstanbul doğumlu, Osmanlı Bayındırlık Bakanlığı'nda Demiryolları müdürü olarak görev yapan Aram Margossian olduğu bildirilmektedir (Krivanek, 2009: 26). Margosyan'ın ölüm belgesinde de bu villanın adresi yer aldığından, Margosyan'ın ölümüne kadar, 1922-1931 tarihleri arasında eşile birlikte bu villada yaşadığını tahmin ediyoruz. Ek olarak, Maria Margosyan Viyana doğumlu olduğu için, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra yerleşmek için Avusturya'yı tercih etmiş olmalıdır.

Strobl Nr. 122: „Villa Margossian“

Der Bauherr dieser Villa war 1911 Dr. Adalbert Lederer. Ab 1922 war sie im Besitz von Frau Maria Margossian. Ihr Mann war Aram Efendi Margossian, geboren in Konstantinopel, Generaldirektor im Handelsministerium der Türkei und Eisenbahnminister. Maria wurde bei gutem Wohlbefinden 102 Jahre alt. Sie starb 1975. Seither gehört die Villa der Familie Wagini aus Wien, zunächst Herrn Dr. Heinz und Frau Helga Wagini, seit 2007 Herrn Dr. Alexander Wagini.

Şekil 8. Strobl'daki villaların tarihini anlatan 2009 tarihli eserdeki Margosyanların villasının fotoğrafı (soldaki) (Kaynak: Krivanek, 2009: 26) ve villanın 2022'deki güncel halinin fotoğrafı (sağdaki) (Kaynak: Stefan M. Haas'ın 18 Mart 2022 tarihli fotoğrafı)

Aram Margosyan'ın son makalesi 1935 yılında ölümünden sonra (*posthumous*) yayımlanmıştır. Makalenin dipnotunda Margosyan'ın Kasım 1931'de Avusturya'nın Salzburg eyaletindeki Strobl'da öldüğü, hastalığının ciddi şekilde seyretmesine rağmen son günlerine kadar Latin kareleri ve Euler kareleri üzerine araştırmalarını sürdürdüğü bildirilmektedir (Margossian, 1935: 365). Gerçekten de Strobl kilisesinde Margosyan'ın ölüm belgeleri mevcuttur. Ancak bu belgeye göre Margosyan, Kasım ayında değil 13 Eylül'de vefat etmiştir (Pfarre

¹⁶ Belediye görevlisi Stefan M. Haas, villanın bu adresinin eski olduğunu, güncel adresinin ise "Schoberweg 1, 5350 Strobl" olduğunu bildirmiştir (18 Mart 2022 tarihli kişisel mail içeriği).

¹⁷ Margosyanların villasının farklı tarihlerde çekilmiş fotoğrafı için bkz. Şekil 8.

¹⁸ Maria Margosyan hakkında detaylı bilgi için bkz. bölüm 2.1.

Strobl, 1931: <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/salzburg/strobl/STBIV/?pg=259>) (bkz. Şekil 9). Strobl kilise çalışanları ile girdiğimiz iletişim neticesinde Margosyan'ın defnedildiği mezarlığın artık günümüzde var olmadığı bilgisini aldık. Dolayısıyla Margosyan'ın mezarına ulaşamamıştır.

Zeit des Hinscheidens		Ortschaft und Haus No	Namen und Stand des Verstorbenen und dessen Herkunft.	Religion		Geschlecht
Jahr	Monat Tag und Stunden			Katholisch	Protestant	
1931	Septemb. 13. 7:30 Uhr frü	Stroble No 122	Aram Margossian, unpre- miert v. Niederösterreich in Stroble 122 Luzern Generaldirektor in türkischen Arbeits: Ministerium in Fran- kfurt a. M., geboren in Strobl in Österreich, verheiratet in Strobl, in Österreich, in Strobl, in Österreich, in Marie Timek 10.2.1898.		evangelisch orientiert	
Lebens- Jahr	Krankheit oder Todesart.	Begräbnisort und Tag des Begräbnisses.	Einsegn- ender Priester:			
77 geb. 5.10.1853	Tuberculosis perlemon. 17.13.1898. 13.9.31	Stroble, 15. Septemb. 1931 3 1/2 Uhr am Morgen	Leghische Abisjjan Wien I			

Şekil 9. Strobl Kilisesi'nde kayıtlı Aram Margosyan'ın ölüm belgesi. (Kaynak: Pfarre Strobl, 1931: <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/salzburg/strobl/STBIV/?pg=259>)¹⁹

8. ARAM MARGOSYAN İÇİN SON SÖZ VE DEĞERLENDİRME

Aram Margosyan'ın İstanbul'da başlayıp Avusturya'da nihayetlenen hayatının dört kilit dönemi vardır: Paris'in gözde teknik okulu EPC'deki öğrenciliği, demiryollarında genel müdürlüğe kadar yükselen memuriyeti, Hendese-i Mülkiye'deki hocalığı ve Avusturya'ya yerleşmesi. Osmanlı'da "memur, mühendis, hoca" titleleriyle karşımıza çıkan Margosyan, Avrupa'da "amatör matematikçi" kimliği ile tanınmaktadır. Margosyan bu ününü, günümüze değin atıf alan Fransızca kitabında tanıttığı sihirli kareler üretme yöntemlerine borçludur. Margosyan'ın Avrupa'daki bu bilimsel tanınırlığı da başka bir Osmanlı matematikçisine nasip olmamıştır. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla uluslararası üne sahip matematik kitabı olan ilk ve muhtemelen tek Osmanlı matematikçisidir.

Memur sicil kaydında Margosyan'ın Ermenice, Fransızca ve Türkçe konuştuğu ve yazdığı bilgisi yer almaktadır (BOA. DH.SAİDd. 6/13). Babası da dokuz dil bilen Margosyan'ın yabancı dillere ve pozitif bilimlere yatkınlığı, onu Hendese-i Mülkiye için en uygun hocalardan biri haline getirmiştir. Bu okulda saygın ve "mükemmel bir tecrübe sahibi" bir hoca olarak anılan Margosyan ([Fenmen], 1909: 69), Paris'te pratik ve uygulamalı derslere ilişkin dersler almıştır ancak Hendese-i Mülkiye'de teorik dersler okutmuştur. Margosyan analiz kitabında da zaten, bu dersin inceliklerini kendisinin öğrendiğini belirtmektedir (Margosyan, 1304: 14–16). Bu durum Margosyan'ın matematikte kendini geliştirmeye yatkınlığının göstergesidir. Ayrıca Margosyan'ın Hendese-i Mülkiye'deki fen, mühendislik ve matematik derslerine ilişkin hocalığı, genel olarak matematiğe olan ilgisini de teşvik etmiş olmalı ki, 1908'de sihirli kareler üzerine yazdığı ünlü kitabında söz konusu matematiksel beceri ve dehâsı kendini göstermiştir.

Margosyan'ın matematikteki becerisi onun Avrupa'da bir matematikçiler grubu içinde kendine yer edinebilmesini sağlamıştır. *Les Amis des Nombres (Sayıların Dostları)* adlı derneğe üyeliği, meşhur matematikçi Felix Klein'in ansiklopedisinin Fransızca versiyonuna danışmanlık yapması, yine Fransızca eğlence amaçlı matematik dergisi olan *Sphinx-Ceïpe* dergisinin kurucuları arasında yer alması, Margosyan'ın Fransa'daki bir

¹⁹ Ölüm yılı, ay, gün ve saati: 13 Eylül 1931, sabah 9.30. Şehir ve adres: Strobl, No. 122. Ölen kişinin adı, medeni durumu ve kökeni: Aram Margossian, ??, özel villa, Stroble 122??. Türkiye Bayındırlık Bakanlığı eski genel müdürü, İstanbul doğumlu, Türk, İstanbul Ermeni kilisesinde Marie Timek ile 10 Şubat 1898'da evlendi. Dini: "ottoman oriental" ???. Cinsiyeti: Erkek. Yaş: 77, 5 Ekim 1853'te doğdu. Hastalık veya ölüm şekli: Tüberküloz, pnömoni ???. Cenazenin günü ve yeri: Strobl, 15 Eylül 1931 Öğleden sonra 15:00. Rahibin Adı: ?? (Çevirideki yardımlarından dolayı Strobl belediyesinden Stefan M. Haas'a teşekkür ederiz.)

matematikçiler ağına entegre olduğunun göstergesidir. Bu durum, Margosyan'ı diğer Osmanlı matematikçilerinden ayırtan bir diğer özelliğidir.

Margosyan'ın 1909'da işsiz kalmasına müteakip 1912'de kurulan bir kabinede görev alması ve hatta Edirne'nin elden çıkmasının görüşüldüğü toplantıda hükümet yetkilileri ile birlikte Saltanat Şurası'nda hazır bulunması, İttihat Terakki karşıtı siyasi grupta halen saygın bir bürokrat olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Ülkeyi terk ettiği 1917 ve sonrası Osmanlı'nın ve hatta dünyanın dahi siyasi ve askerî açıdan zor dönemleridir. Osmanlı'da 1908-1922 yılları Balkan Savaşı, Trablusgarp Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı ile geçmiştir. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Bosna-Hersek ve Girit elden çıkmış, Lübnan ve Arap yarımadasında isyanlar olmuştur (Ünalın, 2008: 23). Bu kaotik atmosferde, her ne kadar nedenini ve nasılını tespit edemesek de Margosyan'ın ülkeyi terk etmesi anlaşılabilir bir durum olarak kabul edilebilir. Ancak ülkeyi terk ettikten sonra "memleket" özlemi hissetmiş olacak ki, *L'Intermédiaire des Mathématiciens* dergisine 1919'da gönderdiği bir soruda mahlas olarak "Stamboul" yani İstanbul'un Fransızcadaki karşılığını kullanmıştır (Stamboul (Aram Margossian), 1919: 163; Stern, 1939: 130). Margosyan'ın biyografisinde 1909 yılından 1931'de ölümüne değin geçen süre boyunca, kabaca nerede olduğunu tespit etmenin dışında, muhtemelen bu dönemin I. Dünya Savaşı yıllarına tekâbülmemesi dolayısıyla, bu zaman aralığında biyografisini detaylandırmak mümkün olmamıştır. İleriki araştırmalarla bu eksikliğin giderilmesini umuyoruz.

Teşekkür

Aram Margosyan projesine yaptığı önemli katkılar, özel olarak ise biyografisi hakkındaki görüş ve önerilerini paylaştığı için sayın Alp Eden'e, Margosyan ile Osmanlı Bankası arasında imzalanan "Dépôté de Titre" hakkında verdiği bilgiler için Mahir Şual'a, öğrencilik fotoğrafı ve öğrenci kayıt belgeleri için Anne Lacourt'a (Paris École nationale des ponts et chaussées Arşiv Birimi), Margosyan'ın babasının fotoğrafından bizi haberdar eden Krikor Damadyan'a (İstanbul Ermeni Patrikanesi Kıdemli Peder Patrik Vekili), Margosyan'ın evinin günümüzdeki fotoğrafı için Stefan M. Haas'a (Avusturya, Strobl Belediye çalışanı), makaledeki tüm görsellerin dijital olarak iyileştirilmesi için sevgili kardeşim Muhammet Ali Bayam'a, Margosyan'ın karısının fotoğrafı, evlerinin eski halinin fotoğrafı, Maria Margossian'ın ölüm belgesi ve gazete haberlerini gönderdiği için Marietta Sams (Avusturya, Strobl Papazlığı, Papaz yardımcısı), *Sphinx-Ceïpe* dergisini ve buradaki Margosyan'ın makalelerinin künye bilgilerini paylaştığı için Jenny Boucard'a (François Viète Bilim ve Teknoloji Tarihi Merkezi, Fransa), makale hakkında değerli görüşlerini paylaşan sevgili arkadaşlarım Zuhul Burcu Kılıçaslan ve Emine Eroğlu Geşgel'e teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

2.4 Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi (DH.SAİDd) 6/13, 29 Zilhicce 1269 (3 Ekim 1853); 4/350, 29 Zilhicce 1237 (16 Eylül 1822).

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO) 101/7560, 16 Rebiülahir 1310 (7 Kasım 1892); 35/2556 23 Zilhicce 1309 (19 Temmuz 1892); 40/2947, 3 Muharrem 1310 (28 Temmuz 1892); 3387/254015, 2 Şaban 1326

Haritalar (HRT.h.) 497, 29 Zilhicce 1341 (12 Ağustos 1923).

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT.) 994/64, 19 Şevval 1294 (27 Ekim 1877)

Dahiliye Nezareti Memurî Kalemî (DH.MEM.) 56/26, 6 Zilkade 1329 (29 Ekim 1911)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.) 2066/69, 15 Şevval 1311 (21 Nisan 1894)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (BOA. A.}MKT.MHM.) 432/22, 7 Şevval 1285 (21 Ocak 1869).

Archives Nationales France (ANF)

ANF. BB/34/473.BB/11.11850x30 ("Archives Nationales France arama sayfası", erişim 28 Aralık 2021, https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/media/FRAN_IR_057684/c1cs39hh404-fr7azoakxgiv/DAFANCH94_NUMJ088507_D)

Archives of École Nationale des Ponts et Chaussées

École des Ponts et Chaussées (EPC), Session 1876-1877, Photographies des élèves, Service documentaire, Archives, inventaire albums photo, photo no. 17, 26 (EPC, 1876-1877 eğitim öğretim yılı, Öğrenci fotoğrafları, Dökümantasyon servisi, Arşivler, fotoğraf albümü envanteri, 17. ve 26. fotoğraf).

École des Ponts et Chaussées (EPC), Ms 3275 Registre matricule des élèves externes n° 1, 1851-1879, Promotion de 1874, p. 55 (École des Ponts et Chaussées, Ms 3275 Dışardan Gelen Öğrenci Kayıt Defteri no 1, 1851-1879, 1874 sınıfı, s. 55)

École des Ponts et Chaussées (EPC), Ms 3275 Registre matricule des élèves externes n° 1, 1851-1879, Promotion de 1878, p. 71 (École des Ponts et Chaussées, Ms 3275 Dışardan Gelen Öğrenci Kayıt Defteri no 1, 1851-1879, 1878 sınıfı, s. 71)

2.5Basılı Kaynaklar

- Acar, Ş., Bir, A. ve Kaçar, M. (2016). "Osmanlı'da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 17/2, 1–26.
- Akyıldız, A. (2003). "Alman Sermayesinin Balkanlar'daki Uzantısı: Selânik-Manastır Demiryolu", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, IRCICA, 127–161.
- Gemeinde Strobl. (1992). Räumliches Entwicklungskonzept 1992 - Überarbeitung. (23. 06. 2022) http://www.new2go.at/themen/inetspy_ua/strobl_rog_bestand.pdf.
- Atam, Ş. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Aydın, S. (1999). *Selânik-Manastır Demiryolu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Boucard, J. (2022). Habiter Les Marges Mathématiques : André Gérardin et Sphinx-OEdipe à Nancy (1906–1928). [Online Dergi]. HAL SHS (Sciences Humaines et Sociales). Elde edilme tarihi: 9 Aralık 2023, <https://shs.hal.science/halshs-04193494>
- Bozkuş Deveci, Y. (2020). *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Çelik, R. (2014). "Osmanlı Bürokrasisi'nde Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler/Merkez ve Taşrada Ermeniler: Birlikte Yaşama Kültürü*, (Ed: M. M. Hülagü, M. Şaşmaz, İ. E. Atnur, T. N. Karaca, M. Çolak, R. Karacakaya), 4. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Dosay Gökdoğan, M., Kökcü, A., Demirhan Çavuşoğlu, H. M. ve Yılmaz Erten, S. (Ed.) (2024). *Eski Harfli Türkçe Matematik Biyo-Bibliyografyası 1900-1928*, Nobel Bilimsel, Ankara.
- École nationale des ponts et chaussées. (1867). École Des Ponts ParisTech (France), Producteur d'un Fonds d'archives (1867-1878) (BnF Archives et Manuscrits 265–454). (7. 12. 2023) <https://heritage.Écoledesponts.fr/ark:/12148/btv1b104813482?rk=85837;2>.
- Eden, A. ve Takıcak, S. B. (2024). "Fransız Mühendis Collignon'un Kinematik Kitabının Osmanlıca Uyarlaması: Margosyan'ın Fenn-i Mihânîk-i Riyâzî Ders Notları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 25/1, 1-28.
- Eden, A. ve Takıcak, S. B. (2022). "Aram Margosyan'ın Sihirli Kareler Kitabı", *Matematik Dünyası*, 29/112, 20–26.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. 3–4. Cilt, Eser Matbaası, İstanbul.
- [Fenmen], M. R. (1909). "Rumuzât-ı Fenniyemizin İslâmî Mes'elesi", *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, 1/3, 69.
- Gérardin, A. (1921). "Supplément Au Sphinx-Œdipe de Septembre 1921: Amis Des Nombres", *Sphinx-Œdipe*, 16, 145.
- Gündüz, A. (2011). "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M-1879-1909)", *History Studies*, 3/3, 123–145.
- Günergun, F. (1987). "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri (1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı)*, (Yay. Haz: E. İhsanoğlu), IRCICA Yayınları, 155-196.
- Güven Sarı, M. (2020). "Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Öncüleri ve Hayat Hikâyeleri", *Tarih Biliminde Akademik Çalışmalar*, (Ed. Zafer Gölen), Ivpe, Cetinje-Montenegro.
- İğdi Gülenç, Ö. (2013). "Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/2, 225–248.
- İhsanoğlu, E., Şeşen, R., Bekar, M., Gündüz, G., Bulut, V. (2006). *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, 1–2. Cilt, IRCICA, İstanbul.
- İhsanoğlu, E., Şeşen, R., Bekar, M. S., Gündüz, G., Bulut, V. (2011). *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri*, 2. Cilt, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul.
- İhsanoğlu, E., Şeşen, R., İzgi, C. (1999). *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, 2. Cilt, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu) IRCICA, İstanbul.
- Kaçar, M., Zorlu, T., Barutçu B., Bir, A., Ceyhan, C., Neftçi, A. (2012). *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, (Ed. M. Karaca), Mavi Ofset, İstanbul.
- Kanberoğlu, N. (2018). "Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet Dönemi Demiryolu Politikaları 1908-1914", *Vakanüvis (Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı)*, 3, 158–187.
- Karayaman, M. (2011). "Uşak'a Demiryolunun Gelişi ve Sonuçları", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Bildirileri Kitabı*, 2. Cilt, Meta Basım, 763–786.
- Kayaoğlu, T. (2013). *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Kılıç, M. (2012). "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21/51, 93–124.
- Kökcü, A. (2013). "Osmanlı'da Bir Müsbet Bilimci: Aram Margosyan", *Dörtöge*, 2/4, 139–147.

- Kökcü, A. (2014). "Bir Osmanlı Muallimi ve Mühendisi Mustafa Salim Bey ve Hesâb-ı Asgar-ı Nâmütenâhiyat Kısm-ı Evvel Hesâb-ı Tefâzülî Adlı Eseri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/2, 407–418.
- Kolay, A. (2011). *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları (1863-1897)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi
- Kolay, A. (2017). "Anadolu'da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu Hattı: İzmir-Kasaba (Turgutlu) Demiryolu", *ASOS Journal*, 5/54, 89–106.
- Kösebay Erkan, Y. ve Ahunbay, Z. (2008). "Anadolu Demiryolu Mirası ve Korunması", *İTÜ Dergisi Seri A: Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 7/2, 14–25.
- Krivanek, K. (2009). *Villen in Strobl Familiengeschichten*, Eisl&Friends, Strobl.
- Lacourt, A. (2020). Liste Générale Des Élèves Du Corps et Des Élèves Civils de l'École Des Ponts et Chaussées 1744-1930 et Des Élèves Des Cours Préparatoires 1875-1920. École Nationale Des Ponts et Chaussées-Direction de La Documentation, Des Archives et Du Patrimoine. (5. 1. 2022) <https://www.Écoledesponts.fr/download/155702>.
- Margossian, A. (1908). *Contribution a L'étude Des Carrés Magiques: De L'Ordonnance Des Nombres Dans Les Carrés Magiques Impairs (Procédés Généraux Pour Leur Construction Immédiate)*, Librairie Scientifique A. Hermann, Paris.
- Margossian, A. (1925). "Simple Observation sur la définition du calcul des probabilités", *Association Française Pour l'avancement Des Sciences, Congrès, 048, 1924, Liège, Association Française Pour l'Avancement des Sciences*, 135.
- Margossian, A. (1931). "Carrés Latins et Carrés d'Euler (Modules Impairs)", *L'Enseignement Mathématique*, 30, 41–49. doi: 10.5169/seals-23882.
- Margossian, A. (1935). "Carrés Latins Semi-Diagonaux", *L'Enseignement Mathématique*, 34, 365–377. doi: 10.5169/seals-26618.
- Margosyan, A. (1302). *Fenn-i Mihanik-i Riyâzî, Fenn-i Hareket ve Fenn-i Kuvva*, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası, İstanbul.
- Margosyan, A. (1304). *Hesâb-ı Tahlîlî, Kitâb-ı Evvel: Hesâb-ı Tefâzülî*, 1. Cilt, Matbaa-i Daire-i Askeriyye, İstanbul.
- Margosyan, A. (1910). "İstatistik Hakkında Bazı Mülâhazât", *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, 1/6, 137–141.
- Margosyan, K. (1308). *Mizânü's-Şiir Fi Aruzi'l-Arabî ve'l-Acemi ve Fi'l-Kavafi*, Hakkak Serviçen Matbaası, İstanbul.
- Margosyan, K. (1859). *Sarf ve Nahv-i Fransevi*, 1. Cilt, Darülâsitane-i Aliyye, İstanbul.
- Neftçi, A., Yiğit, N., Şahin, H. H., Uysal, A. Ö., Satar, S. (2007). *İstanbul Teknik Üniversitesi Arşivi: Hendese-i Mülkiye Mektebi (HMM), Mühendis Mektebi Müdüriyeti (MÜM), Yüksek Mühendis Mektebi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Okay, C. (2004). *Eski Harfli Mühendislik Dergileri*, Kurtiş Matbaası, İstanbul.
- Okay, C. (2008). *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara.
- Ottoman Bank. (1901). Depots de Titres, A. Margossian. (23. 11. 2021) <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/150726>.
- Pakalın, M. Z. (2008). *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, 11. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Pamukciyan, K. (2003). *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar: Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, 3. Cilt, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- Pfarre Strobl. (1931). Death Record of Aram Margossian. (23. 06. 2022) <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/salzburg/strobl/STBIV/?pg=259>.
- Ponts Alliance France. (1886). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Tours. Elde edilme tarihi: 11 Ekim 2024, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k14238093/f51.image.r=Margossian>
- Ponts Alliance France. (1890). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Corbeil. Elde edilme tarihi: 14 Ekim 2024, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1423814d/f38.image.r=Margossian>
- Ponts Alliance France. (1891). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Corbeil. Elde edilme tarihi: 14 Ekim 2024, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1423815t/f52.image.r=Margossian>
- Ponts Alliance France. (1897). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Corbeil. Elde edilme tarihi: 10 Eylül 2024,

- <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1423817n/f46.image.r=Margossian>
Ponts Alliance France. (1908). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Ed. Créte. Elde edilme tarihi: 23 Haziran 2021, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k992874z/f43.item.r=Aram Margossian>
- Ponts Alliance France. (1910). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Ed. Créte. Elde edilme tarihi: 08 Mart 2022, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k14238256/f50.item>
- Ponts Alliance France. (1912). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Ed. Créte. Elde edilme tarihi: 08 Mart 2022, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1423826m/f38.item>
- Ponts Alliance France. (1917). Association Amicale Des Ingénieurs Anciens Élèves de l'École Des Ponts et Chaussées de France / Bulletin, Paris: Ed. Créte. Elde edilme tarihi: 09 Kasım 2024, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1423828f/f103.image.r=Margossian>
- Salzburg Chronicle. (18 Temmuz 1926). "Aus dem Gerichtssaal", 157.
- Şişman, A. (2002). "Yurt Dışında Tahsil Yapan Burslu Ermeni Asıllı Osmanlı Öğrencileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2, 1–30.
- Stamboul (Aram Margossian). (1919). "Q 4984", *L'Intermédiaire Des Mathématiciens*, XXVI, 163.
- Stehrer, J. (1998). *Strobl Am Wolfgangsee*, Salzburger Druckerei, Strobl.
- Stern, E. (1939). "Über Eine Zahlentheoretische Methode Zur Bildung Und Anzahlbestimmung Neuartiger Lateinischer Quadrate", *Bulletin Scientifique de L'École Polytechnique de Timişoara*, 9/10, 101–131.
- Takıcak, S. B. ve Eden, A. (2023). "İnşaat Mühendisi ve Amatör Matematikçi Aram Margosyan'ın İstatistik Üzerine Görüşleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24/1, 33–65. doi: 10.26650/oba.1133163.
- Tamçelik, S. (2000). "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî, İktisadî ve Sosyal Etkiler", *Erdem*, 12/35, 483–535.
- Tavukçu, İ. (2012). *İstanbul Basını'nda Büyük Kabine (21 Temmuz 1912-23 Ocak 1913)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Tekdemir, A. (2019). "İzmir Şimendifer Mektebi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18/2, 904–921.
- Tuğlacı, P. (2004). *Tarih Boyunca Batı Ermenileri (1891-1922)*, 3. Cilt, Pars Yayın, İstanbul.
- Uluçay, Ç. ve Karatekin, E. (1958). *Yüksek Mühendis Okulu (Yüksek Mühendis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)*, Berksoy Matbaası, İstanbul.
- Ünalın, Ç. (2008). "Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti (OMMC) Ortamı", *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle*, (Ed. C. Okay), TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Ankara.
- Yıldırım, M. (2013). *Türkiye Kadastrounun Tarihiine Dair İki Önemli Kaynak: Mahmud Es'ad Efendi Layihası ve İlk Kadastro Kanunu*. (Yayımlanmamış Tapu ve Kadastro Uzmanlık Tezi). T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.
- Yılmaz, T. (2023). "İlk Sivil Mühendislik Okulumuz Hendese-i Mülkiye Mektebi", *1773'ten 2023'e İTÜ Tarihi, 1773-1909 Dönemi Mühendislik ve Mimarlığın Gelişimi*, (Ed: M. Kaçar ve D. Aysal Cin), İTÜ Yayınevi, İstanbul.
- Zartanyan, V. ve Zartanyan, B. (1911). *Hişadagaran (Abide) (Ermenice)*, 2. Cilt, Serviçen Matbaası, İstanbul.